

УДК 28 : 261.7

В. Ганяк,*аспірант Національної академії державного управління при Президентові України*

ДО ПИТАННЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ ЖИТТЄПИСУ АВТОРА "АНТАПОЛОГІЇ" (1631 / 1632)

У статті зроблена спроба уточнити деякі деталі життєпису Остапа Кисіля, а завдяки затученню маловідомих історичних джерел тепер з'явилася можливість краще зрозуміти як саме відбувався процес формування його особистості. Також розкривається роль, яку він відіграв у розвитку соцініанства на українських землях.

Ключові слова: Берестейська унія, соцініанство, Флорентійська унія, "Антапология", Євстафій Кисіль, Євстафій Гізель.

К вопросу реконструкции биографии автора "Антапологии" (1631 / 1632)

В статье сделана попытка уточнить некоторые детали биографии Остапа Киселя, а благодаря привлечению малоизвестных исторических источников теперь появилась возможность лучше понять как именно происходил процесс формирования его личности. Также раскрывается роль, которую он сыграл в развитии социнианства на украинских землях.

Ключевые слова: Брестская уния, социнианство, Флорентийская уния, "Антапология", Евстафий Кисель, Евстафий Гизель.

On the reconstruction of the author's biography of the Antapologia (1631 / 1632)

An attempt to clarify some details of the biography Eustache jelly, and by attracting little known archival data is now possible to better understand how it was a process of forming his personality. Also revealed a role he played in the development of socinianism on Ukrainian lands.

Keywords: Union of Brest, Socinianism, Union of Florence, Antapologia, Ostafi Kissel, Eustache Gizel.

Євстафій Кисіль відіграв значну роль у розвитку соцініанства на українських землях. Незважаючи на те, що ця історична постать згадується в працях багатьох дослідників починаючи з кінця XVII ст., його життєпис як слід не вивчався, більше того – навіть все відоме про нього є предметом дискусій і протилежних оцінок. В. Люба-

щенко доходить до висновку, що постать Євстафія Кисіля поки що залишається малодослідженою у вітчизняній історіографії [5, с. 126]. Головна причина такого стану речей – відсутність достовірних історичних джерел. Чому? На думку П. Кралока: “протягом багатьох століть далеко не останню роль у процесі замовчування відігравала конфесійна заангажованість” [4].

Не може не викликати занепокоєння, що в Україні й досі спостерігаються окремі спроби міфологізації історії взаємовідносин православних та протестантів в першій половині XVII ст., а найголовніше – намагання “відбілити” образ Петра Могили та його найближчого оточення.

Актуальність статті зумовлена необхідністю з’ясування окремих аспектів життєпису автора “Антапології”, що дозволить краще зрозуміти, які процеси відбувались в суспільно-політичному житті України в післяунійний період.

Найбільш ґрунтовною працею, яка на початку XX ст. узагальнила існуючі біографічні відомості про Євстафія Кисіля (Гізеля), залишається “Історія української літератури” М. Грушевського [1]: в ній вперше було зроблено ретельний аналіз структури полемічного твору “Антапологія”, а також розглянуто наявну на той час аргументацію щодо авторства цього твору. Видатний український історик не тільки проаналізував конфесійні уподобання автора, але також висловив певні припущення, у тому числі й щодо його віку.

Серед сучасних дослідників постать Євстафія Гізеля в досить широкому контексті заторкує Л. Довга у зв’язку з реконструкцією життєвого шляху Інокентія Гізеля [2, с. 53–68]: зроблена спроба долучити в науковий обіг щойно віднайдену архівну інформацію та висловлено припущення про наявність “віленського сліду”, що міг би багато чого пояснити відносно походження автора “Антапології”. Тим не менш, на нашу думку, не існує достатніх підстав для такого припущення: обмеженість наведеної інформації та сумніви щодо істинності певної частини представлених аргументів.

Залишається відкритим питання: наскільки закономірно можна ототожнювати Остапа Кисіля та Євстафія Гізеля? М. Грушевський наголошує, що більшість західних дослідників приписують авторство вищезгаданого полемічного твору Євстафію Гізелю, але “з початку XIX ст. в польській та українській літературі загніздився також Кисіль”. Цілком природно виникає потреба переосмислення різних аспектів життєпису автора “Антапології” відносно припущень вищезгаданих авторів.

Метою статті є спроба уточнити життєвий шлях Євстафія Кисіля як найбільш ймовірного автора “Антапології”.

Існування в одному історичному періоді духовно-релігійної культури України двох видатних особистостей з майже однаковим латинізованим прізвиськом “Гізель” породило безліч документально не підтверджених припущень, починаючи з висловлювання думки про можливість родинних зв’язків обох до повного ототожнення одного з іншим. Така плутанина змушує досить критично відноситися до наявної бібліографії з цього питання та більше уваги приділяти аналізу джерела яке не викликає сумніву тобто самому полемічному твору – “Антапології”.

М. Грушевський справедливо стверджує, що цей твір є найбільш академічним серед усього переліку полемічної літератури першої половини XVII ст. Спробуємо розібратися в чому саме полягала академічність цього твору, а далі будемо використовувати отриману інформацію як певну вказівку на досі невідомі деталі життєпису автора.

Полемічний твір “Antopologia albo Apologiey, ktora do przezacnego Narodu Ruskiego przewielebny oyciec Meletiusz Smotrzycki, rzeczony Archiepiskop Polocki etc. napisal, zniesienie, uczynione i zawarte w pieci ksiegach przez Gellaziusza Diplica w r. 1631” був написаний на захист права чотирьох богословів (Стефана Зизанія, Христофора Філалета, Клірика Острозького, Ортолога) захищати православ’я попри їх звинувачення в єретизмі Мелетієм Смотрицьким, яке він виклав на сторінках своєї “Апології” в 1627 р. Автор твору закритий псевдонімом Геласія Діпліца. Солідна праця обсягом більше шестисот сторінок вийшла без позначення місця, датована останнім днем березня 1631 р., з присвятою Петрові Могилі.

На нашу думку, вищевказаний псевдонім не є випадковим, а є тісно пов’язаним зі змістом самого твору. Але важко погодитися з припущенням Л. Довгої. відносно буквального перекладу псевдоніму з грецької – “подвійний пересмішник”, що має певною мірою відбивати суть твору, спрямованого не тільки проти Смотрицького, але й проти стилю її написання, який на думку автора “Антапології” зводився не до богословської дискусії, а до неправомірного глузування з православних авторів. Більш коректним, з нашої точки зору, буде переклад псевдоніма з грецької як “двійник Геласія”. За розпорядженням Папи Римського Геласія I у 496 р. на римському соборі був виданий список заборонених книг – “Декрет Геласія про книги прийнятні та неприйнятні”. Автор “Антапології” відстоює позицію, що миряни руського народу на підставі Божого права можуть самостійно видавати певні

декрети (лат. *decretum* – постанова) або висловлювати власні міркування в питаннях віри [9, с. 334–335].

“Антапология” – це перша спроба історіографічного аналізу української полемічної літератури XVI–XVII ст. Вражає перелік літератури, який використав автор під час написання своєї праці, що вказує на те що він користувався однією або декількома кращими бібліотеками того часу. Наявність в одному творі посилань на інші православні праці, крім вищеназваних богословів, наприклад, на друге київське видання “Номоканону” [9, с. 202] чи переклад А.Курбського твору Іоана Златоуста), а також посилання на працю католицького кардинала Цезаря Бароніуша опосередковано свідчить на користь того, що це могла бути бібліотека якогось православного братства або заможного шляхтича з так званих воєводств “руських” – Київського, Брацлавського, Волинського та, власне, Руського. В зазначений період ці воєводства стали ареною гострої полемічної боротьби: католиків, уніатів з одного боку та православних, протестантів з іншого. Сам автор зізнається, що йому відомо про вчинення в Луцьку протестації відносно Мелетія Смотрицького, в якій він звинувачується в привласненні майна віленських братчиків – писання св. учителів. Цей факт дає певні підстави припускати, що Євстафій якимось був пов’язаний з Луцьким братством. Але щоб підтвердити таке припущення необхідна додаткова аргументація.

Слід особливо відмітити, що автор досить ретельно проводить порівняльний філологічний аналіз руськомовної та польськомовної версії текстів Флорентійської унії 1437 р. Він точно вказує місцезнаходження кожного з них: руськомовний внесений до київських книг гродських, а польськомовний знаходиться в Кракові. Виявлені їм розбіжності в обох текстах унії також свідчать на користь поглядів чотирьох вищезгаданих богословів тобто не суперечать існуючим релігійним традиціям на українських землях.

Певною мірою на підтвердження думки М. Грушевського, що автор твору – молода людина, може служити той факт, що автор звинувачує М. Смотрицького, яки бажає бути містром (польськ. майстер, наставник) Ортолога, незважаючи на те, що він дотримується зовсім інших релігійних поглядів [9, с. 532–533]. Є певна іронія долі, що Ортологом був власне сам М. Смотрицький. Якщо ж пригадати, що студенти вищих навчальних закладів того часу самі обирали собі наставника, від якого здобували знання, то оперування відношенням “вчитель-учень” автором “Антапологии” дає підстави стверджувати, що він зовсім недавно закінчив навчання, раз в його пам’яті ще живі

таки спогади. Відчувається юнацька впевненість автора, що до рівня здобутої їм освіти: це досить яскраво підкреслює його виступ проти вживання М.Смотрицьким в "Апології" латинської мови для демонстрування власної ерудиції: "А для якої оздоби вживати макаронізми, так в відомих працях називають використання мовної суміші ... Латинськи слова вставляти ... теж мені міркування? Нехай краще читає Кнаупиша (польсько-грецько-латинський словник, 1621 р.), що там написано відносно слова "макаронізми". Якщо зможе, то засвоїть науку, що використовувати мовну суміш є справою непристойною, щоб не давати зайвий привід для насмішок та знущань" [9, с. 33]. Не викликає сумніву, що автор гарно володіє руською, польською, грецькою та латинською мовами. Також слід вказати, що він вміло застосовує логіку, будучи спростування тверджень опонента на суперечності з іншими авторитетними джерелами.

Здійснений аналіз дозволяє дійти до висновку, що автором "Антапології" була молода людина, яка щойно здобула теологічну освіту досить високого рівня. Таке твердження суперечить припущенню Л. Довгої відносно того, що а Євстафій Гізель – це та сама особа, що фігурує в реєстрі студентів за 1621/1622 роки Замойської академії, який вписав себе як "віленський міщанин грецької віри" ("Eustachius Theodori Gizel, Wilnensis, [Graecae confessionis], juratus" [2, с. 57].

При цьому Л. Довга також висуває припущення, що Євстафій, перейшов з "грецької віри" в протестантизм десь після 1632 р. бо, публікуючи свою "Антапологію", він або ще був православним, або не визначився остаточно у виборі конфесії. Зазначемо лише, що в вищезгаданому реєстрі не тільки не вказані факультети, але в ньому навіть не вказані роки навчання студентів академії. Більше того серед трьох факультетів цієї академії в зазначений період не було ще теологічного факультету, який буде відкрито в цьому навчальному закладі лише в 1648 р. Теологія викладалась лише в обмеженому обсязі необхідному шляхтичові для участі в суспільно-політичному житті Речі Посполитої. Що стосується другого припущення, то воно також не витримує критики: критика аріан Євстафієм на сторінках 79 та 110 "Антапології" не заперечує його соцініанських поглядів, тобто немає підстав ототожнювати релігійні погляди представників цих релігійних течій.

Цікавим є питання: хто міг би бути вчителем (майстром) автора "Антапології"? Перш ніж відповісти на це питання необхідно пригадати, що Є. Кисіль був одним з кращих "польських геленістів" того часу, крім перекладу книги Фоми Кемпійського "Про наслідування Христа" (Франкфурт-на-Одері, 1626 р.), він також писав вірші

грецькі, серед розпорошених по різних виданнях, особливу увагу привертає його грецький вірш на смерть Яна Потоцького, старости товмацького, виданий в Битомі у 1627 р. Крім того, слід зауважити, що цей вірш був розміщений у багатомовному збірнику учнів протестантських гімназій Лешна та Битома, який видав лешнинський ректор Ашенборн Міхаель, згідно з інформацією старопольської бібліографії Кароля Естрейхера [10, с. 248–249]. У той час, коли наступ Контрреформації посилювався, втрата кожного з небагатьох впливових шляхтичів-протестантів досить болячи сприймалась усіма дисидентами Речі Посполитої. Каспар Несецький у своєму гербовнику про Яна Потоцького (1590–1627) написав наступне: “староста товмацький, внаслідок спадщини отримав Гродецькі володіння, добре володів багатьма іноземними мовами” [starosta Tłumacki, który dziedzictwa nabył na dobrach Grodeckich, był w cudzoziemskich językach dobrze przepolerowany]. Є також інформація, що він брав активну участь у “єретицькому синоді” в Любліні 24 червня 1623 р. [7, с. 448].

Якщо врахувати, що в гімназії Битома в юнацькі роки навчався соцініанський теолог Йонаш Шліхтинг, який в той час викладав теологію в Ракові, до того ж він був ще і адміністратором [subrogator] гімназії Чеських братів в Лешно, представляючи інтереси белзького воєводи Рафала Лещинського, то можна висунути припущення, що Євстафій Кисіль був одним з найкращих його учнів, якому він допоміг з публікацією в вищезгаданому збірнику. На користь цього припущення свідчить їхня багаторічна співпраця: разом з П. Стоїнським та Й. Шліхтингом в 1635 р. він працював над новою редакцією Нового Завіту соцініан, а ще пізніше в останні роки життя Євстафія (середина 50-х років XVII ст.), перебуваючи на посаді вихователя у маєтку Мартіна Любенецького на Волині, він працював над перекладом “Християнської конфесії” Й. Шліхтинга українською мовою (твір не зберігся) [12, с. 19].

Якщо дане припущення є вірним, то Євстафій мав би навчатись мистецтву ведення полеміки в свого більш досвідченого вчителя, тобто повинні існувати спільні риси провадження полеміки цих авторів. Й. Шліхтинг, за прикладом Ф. Социна, говорячи про свій стиль ведення полеміки, загально визначає його словами: “аргументи аргументами збивати” [13, с. 8]. Учень міг спостерігати багаторічну полеміку Й. Шліхтинга з кальвіністами, коли на його друк “Апології” пастор Даніель Клементіус відповів в 1630 р. запереченням – “Антапалогією”. А в 1631 р. Й. Шліхтинг в Ракові в друкарні Себастьяна Стернацького видає спростування “Na antapologia ks. Daniela Clementinusa

o potwarzach odpowiedz...", який міг слугувати певним зразком для Євстафія Кисіля під час написання його "Антапології".

Оба цих твори поєднує більш-менш однаковий обсяг – близько півтисячі сторінок, що певною мірою мало підкреслювати солідність вищезгаданих полемічних праць. Існує також певна схожість в структурі обох цих творів: реєстри "блудів Апологуючого" та сумаріуш наклепів кальвініського пастора Клементіуса, який зустрічаємо в творі Й. Шліхтинга. Вищенаведений аналіз підтверджує висунуте припущення, що саме Й. Шліхтинг, німець за походженням, був вчителем Євстафія. Можливо, цей факт міг би пояснити знімчення прізвища "Кисіль" на латиномовне "Гізеліус" [Gizelius]. Чому саме відбулось таке перетворення прізвища достовірно відповісти неможливо. Лише зауважимо, що литовською мовою слово "кисіль" пишеться як "kisielius", а також згадаємо про існування легенди римських коренів походження литовців. Буква "к" зникла з латинської мови досить рано, а букви "у" та "z" використовувались лише для грецьких запозичень. Особливо слід наголосити на тому, що сам Євстафій в передмові "Антапології" підкреслив свою приналежність до "народу руського". Іноді окремі дослідники намагаються скоротити латиномовне прізвище Гізеліус до Гізеля, з чим важко погодитись. При цьому слід нагадати, що в маловідомому альбомі друзів [Album amicorum] голландця-ремонстранта Яна Наерануса зберігся автограф Євстафія Кисіля: "Хто бажає зажити справжньої слави повинен виконувати обов'язки, які вимагає справедливість. Цицерон ("Про обов'язки", 42.13). З найкращими пабажаннями моему другу написав в 1633 р. Евстафій Гізеліус п." [Qui adipisci veram gloriam volent, iustitiae fungantur officiis. Ciceron Ornatissimo domino possessori, amico meo plurimum observando scribebam anno 1633. Eustachius Gizelius p.]. Єдина публікація цитат цього альбому була здійснена наприкінці 90-х років XX ст. польською дослідницею К. Котонською [11, с. 169–206]. В даний час цей альбом зберігається в Національній бібліотеці Нідерландів в Гаазі, а електронна версія альбому тепер доступна в рамках проекту Europeana.

Наявність наприкінці автографу символу *p.* означає *polonus*. Зважаючи на те, що автор автографу визнає себе також русином, то перед нами характерний представник свідомості типу "gente Ruthenus, natione Polonus" – русина з роду, поляка за національністю. Такий тип свідомості не був якимось індивідуальним проявом спеціально "зрадницької" позиції, а є цілком масовим явищем серед української шляхти поунійних поколінь початку XVII ст.

Альбом може допомогти знайти відповідь на головне питання: з якою метою Євстафій написав свою “Антапологию”? Крім автографу Є. Кисіля, в ньому присутні записи українських шляхтичів-социніан Юрія, Олександра та Христофора Чапличів, Петра Сенюти та інших. Зауважимо, що більшість записів припадає 1632 р.: період елекційного сейму польського короля Владислава IV. Ця подія була безсумнівно апогеем довготривалого політичного союзу православних та протестантів, підвалини якого були закладені князем К.-В. Острозьким в 1596 р. Присутність на цьому сеймі великої кількості озброєних представників українського козацтва додавала впевненості в справедливості висунутих вимог. Так, під час уже згаданого сейму у зверненні до нового короля козацька делегація проголошує: “Нехай унія (католицька) буде знищена й утверджена буде унія наша з тими, хто віддаляється від латинської віри і співчуває нашій долі, тобто на руїнах унії католицької хай утвердиться унія православно-протестантська” [6, с. 360]. Петро Могила також брав участь в цьому сеймі, більше того він доклав чимало зусиль щоб стати на чолі українського православ’я. Але вже через декілька років можна побачити факти відкритого протистояння між православними та протестантами, наприклад, що досить яскраво демонструє озброєна боротьба православних ченців з панами Чаплічами за сочиніанські поховання в Понебелі біля Грудка (володіння Печерської лаври). Вітчизняні дослідники воліють оминати подібні дразливі питання, можливо тому, що вони не вкладаються в існуючі історичні стереотипи. Причину різкої зміни курсу релігійної політики православних слід шукати у відношенні Петра Могили до діяльності православних братств. Одним з перших факт існування протистояння між ним та братствами зазначив український історик Іван Креп’якевич, який писав: “П. Могила не вів відкритої боротьби з братствами, але знищив їх вплив тим, що витворив освічене духовенство, яке взяло провід у церкві в свої руки. Так була усунена анархія в церковно-національному житті, той небезпечний стан, коли кожне братство само вирішувало різні релігійні чи організаційні питання” [3, с. 34–36]. Багато в чому погоджуючись з такою оцінкою, тим не менш зауважимо, що факти відкритої боротьби П. Могили проти братств ретельно приховувались і приховуються, а так звана “анархія в церковно-релігійному житті” є не чим іншим як характерним елементом демократії українського суспільства.

Так польський історик О. Яблоновський (1829–1913) викриває один з фактів такого приховування історії, посилаючись на особисті свідчення Сильвестра Косова в творі *Exegesis*, він стверджує, що за-

ворушення на релігійному ґрунті в Києві відбувались саме в 1631 р. тобто на початку роботи колегіуму П. Могили, а не в період 1634–1635 рр., як загально прийнято було вважати, коли в це місто повернулись єзуїти [14, с. 85].

Початком боротьби православної ієрархії проти братств в післяунійний період можна вважати видавничу діяльність М. Смотрицького, коли той перейшов на бік унії. Одну з найбільших загроз існуванню православної церкви він вбачав в її співпраці з еретиками, на що він робить особливий наголос в трактаті "Апологія". Цілком логічно, що хтось з українських шляхтичів-соцініан вирішив виправдати існування співпраці з еретиками в очах православних, тому Євстафій Кисіль отримав завдання написати "Антапологію". На нашу думку, присвячення твору П. Могили – це своєрідний спосіб обрання арбітра полеміки, як одного з найвпливовіших і освічених людей православного середовища того часу. Реакція П. Могили не забарилась: окремою грамотою він наказав спалити весь наклад твору, що був надрукований братською друкарнею.

Здійснений аналіз життєпису Євстафія Кисіля є далеко не повним. Упорядковуючи і переосмислюючи існуючі історичні джерела вдалося по-новому подивитися на особливості формування його особистості. Отримані результати можуть виявитись корисними в наступних дослідженнях суспільно-політичного життя України в післяунійний період. В подальших розвідках досить перспективним буде здійснення порівняльного аналізу "Антапології" та творів представників православних братств (наприклад, з полемічними записами харківського екземпляра Острозької біблії), що дасть змогу виявити особливості суспільно-релігійних поглядів цих різних представників реформаційного руху в Україні.

Список використаних джерел та літератури

1. Грушевський, М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. / Упоряд. В.В. Яременко. – К. : Либідь, 1994. – Т. 4, кн. 2: Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII–XVII. – 319 с.
2. Довга, Л. Система цінностей в українській культурі XVII ст. (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля) / Л. Довга. – К. : Свічадо, 2012. – 344 с.
3. Крип'якевич, І. Феномен Петра Могили. Біографія. Діяльність. Позиція / І. Крип'якевич. – К. : Дніпро, 1996. – С. 34–36.
4. Кралюк, П. Кисилинська академія – одна з перших вищих шкіл [Електронний документ] / П. Кралюк. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/>

uk/article/ukrayina-incognita/kisilinska-akademiya-odna-z-pershih-vishchih-shkil

5. Любашенко, В. І. “Антапология” Євстахія Кисіля: відгомін берестейського собору у протестантській літературі // “Історія релігій в Україні: ТД” / Любашенко В. І. – К. ; Львів, 1996. – С. 126–128.

6. Соколов, И. Отношение протестантизма к России в XVI и XVII вв. / И. Соколов. – М., 1880. – 546 с.

7. Acta synodalia ecclesiarum Poloniae reformatarum. – 1983. – Vol. 3. – 691 s.

8. Album studentów Akademii Zamojskiej, 1595 – 1781 / Oprac. Henryk Gmiterek. – Warszawa, 1994. – P. 108.

9. Diplic Gelazjusz. Antapologia albo Apologięy, którą... Melecysz Smotrycki ... napisał, zniesienie / Gelazjusz Diplic. – Raków, 1632. – 627 s.

10. Estreicher, K. Bibliografia polska / K. Estreicher. – Kraków, 1891.– t. XII. – s. 424.

11. Kotońska, K. Album przyjaciół Jana Naeranus // Odrodzenie i Reformacja w Polsce (34) / K. Kotońska. – 1989. – S. 169–206.

12. Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław ; Kraków ; Warszawa, 1959–1960. – T. VIII. – S. 19.

13. Szlichting Jonasz. Na Antapologia ks. Daniela Clementinusa o potwarzach... / Jonasz Szlichting – Raków, 1631. – 465 s.

14. Jabłonowski, A. W. Akademia Kijowsko-Mohylańska: Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi / A. W. Jabłonowski. – Lwów, 1899–1900. – 318 s.